

Teresa Obolevitch

Nauka, filozofia i teologia w Rosji nowożytnej

Okres XVII-XIX wieku w Rosji był szczególnie owocny zarówno dla nauki, jak i dla filozofii. Otwarcie akademii duchownych, a następnie Akademii Nauk i uniwersytetów odegrało doniosłą rolę nie tylko w rosyjskiej, ale także w europejskiej kulturze. Jeden z ważnych problemów, który rozważany był od początku powstania wspomnianych instytucji naukowych, dotyczył relacji między filozofią, nauką i teologią. W niniejszym opracowaniu prześledzimy wzajemne oddziaływanie wymienionych dziedzin z perspektywy rosyjskiego prawosławia.

1. AUTONOMIA NAUKI W TRADYCJI WSCHODNIOCHRZEŚCIJAŃSKIEJ

Doktryna prawosławna opiera się na dziedzictwie greckich Ojców Kościoła: św. Bazylego, św. Grzegorza z Nazjanzu, św. Grzegorza z Nyssy, św. Grzegorza Palamasa i innych. Wspomniani autorzy wyróżniali w Bogu niepoznawalną istotę (*ουσία*) oraz Jego działania, czyli „energie” (*ενέργεια*), poprzez które Bóg objawia się w świecie stworzonym. W konsekwencji, Ojcowie greccy odróżniali sferę „teologii” (*θεολογία*), odnoszącej się do Boskiej istoty, czyli tajemnicy Trójcy Świętej, od sfery „ekonomii” (*οικονομία*), której przedmiotem jest działanie Boga w świecie. W oczach wschodniochrześcijańskich teologów, badanie świata — miejsca obecności Boskich energii¹ — pozwala w pewnym stopniu przybliżyć się do Stwórcy, niemniej jednak, nie prowadzi ono do poznania Boga-w-sobie.

¹ Ph. Sherrard, *The Rape of Man and Nature. An Enquiry into the Origins and Consequences of Modern Science*, Ipswich 1991, Golgonooza Press, s. 91-93.

W związku z powyższym rozróżnieniem „teologii” i „ekonomii”, w ramach nauczania Kościoła prawosławnego miejsce na rozminięcie się z danymi nauki jest dosyć ograniczone:

Kościół prawosławny nie rościł sobie pretensji do posiadania wyłącznej i szczegółowej wiedzy na temat tego, jak jest zbudowany świat fizyczny i z tej racji nie stawał i nie mógł stawać na drodze nowej wiedzy, która w pewnym sensie była sankcjonowana przez państwo. Przeciwwstawienie [nauki i teologii — T.O.] nigdy nie miało zasadniczego charakteru i nie osiągało takiej ostrości, jak w Europie Zachodniej.²

Niezależność nauki i religii w rosyjskim Kościele prawosławnym jest poświadczona historycznie. Już pod koniec XVII w. słuchacze Akademii Kijowsko-Mohylańskiej (otwartej w 1632 r.) mieli możliwość zapoznania się z heliocentryczną doktryną Kopernika.³ Wprawdzie profesorowie tej uczelni (I. Gisel, S. Kleszański i in.) oficjalnie opowiadali się za geocentryzmem, to jednak mieli oni dość odwagi, by przedstawiać także alternatywne poglądy. XVIII-wieczny myśliciel Hryhorij Skowroda, nazywający siebie „rosyjskim Sokratesem”, twierdził:

Kopernik to nowożytny astronom. Dziś jego system, czyli plan, czyli *typikon* sfer niebieskich przyjął cały świat.⁴ (*sic!*).

Idee Kopernika i Galileusza propagował inny rosyjski filozof okresu Oświecenia, Teofan Prokopowicz, który po odbyciu studiów w kilku uniwersytetach Europy stanął na czele tzw. „uczonej drużyny” Piotra I, przyczyniając się do reorganizacji systemu edukacji w Rosji. Rozgraniczając — za Galileuszem — kompetencje nauki i teologii, Prokopowicz pisał:

Jeżeli uczniowie Kopernika i inni uczeni, którzy bronią ruchu Ziemi, mogą poprzeć swe twierdzenia wiarygodnymi dowodami fizycznymi i matematycznymi, to teksty Pisma Świętego nie mogą być dla nich przeszkodą, albowiem teksty te należy rozumieć nie dosłownie, lecz alegorycznie.⁵

Z kolei anonimowy autor w pracy zatytułowanej *O układzie świata*, wydanej w Petersburgu w 1783 r., pisał: „Pismo Święte nie opisuje czegoś w celu przybliżenia nam prawd fizyki, stąd używa wyrazów zgodnych z opinią potoczną”.⁶

² Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, *От космографии к „Системе мира”: российская космология эпохи Просвещения*, [w:] „Философский век”. Альманах, вып. 7: *Между физикой и метафизикой: наука и философия*, ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, Санкт-Петербург 1998, Санкт-Петербургский Центр истории идей, s. 335.

³ А. В. Панибратцев, *Просвещение разума. Становление академической науки в России*, Санкт-Петербург 2002, Издательство РХГИ, s. 216.

⁴ Cyt. za: J. Matwiiszin, *Idee Kopernika na Ukrainie*, przeł. T. Zabłudowski, „Кварталник Истории Науки и Техники” R. XIX 1974, nr 4, s. 658.

⁵ Cyt. za: J. Matwiiszin, *Idee...*, s. 667.

⁶ Cyt. za: Т. В. Артемьева, *Философия в Петербургской Академии наук XVIII века*, Санкт-Петербург 1998, Санкт-Петербургский Центр истории идей, s. 104.

Jeszcze na początku XVIII wieku, w 1707 r. został wydany popularnonaukowy plakat pt. *Globus nieba, czyli o sferze niebieskiej*, przedstawiający geocentryczny system świata. (Na marginesie zauważmy, że na Zachodzie traktat Kopernika wycofano z Indeksu ksiąg zakazanych w 1828 roku, a Galileusza *Dialog o dwu najważniejszych układach świata* — dopiero w 1835 roku!). Nieco później, w pierwszej połowie XIX stulecia przedstawiciel słowianofilstwa, Iwan Kirejewski, oceniając pozycję Kościoła prawosławnego wobec nauki napisał, iż

dla prawosławnego chrześcijanina będzie zawsze równe niepojęte to, że można Galileusza palić na stosie⁷ za niezgodność jego idei z poglądami hierarchii kościelnej, jak to, że można negocjować wiarygodność Nowiny Apostolskiej z racji niezgodności prawd w niej zawartych z poglądami jakiegokolwiek człowieka lub jakiegokolwiek epoki.⁸

Czy Kirejewski miał rację, a więc, czy rzeczywiście relacje między teologią a nauką w Rosji XVIII-XIX w. zawsze były „bezbolesne” i bezkonfliktowe? Otóż przedstawiciele rosyjskiego Kościoła prawosławnego, nie potępiając otwarcie twierdzeń nauki, zachowywali ostrożność, gdy wymagano od nich podjęcia decyzji w kwestiach, które bezpośrednio godziły w ogólnie przyjętą interpretację Pisma Świętego. Dla przykładu, w 1728 r. J. N. Delisle wygłosił (po francusku) odczyt, w którym próbował odpowiedzieć na pytanie: czy można ustalić prawdziwy system świata za pomocą środków samej astronomii? („si l'on peut démontrer par les seuls faits astronomiques, quel est vrai système du monde?”).⁹ Rosyjski przekład odczytu jednak — wbrew zapowiedziom — nie ukazał się; prawdopodobnie z tej racji, iż Święty Synod Kościoła prawosławnego nie wyraził zgody na ogłoszenie go drukiem.

Można więc zaobserwować pewną ambiwalentność stanowiska Kościoła prawosławnego wobec nauki. Z jednej strony, nie występował on przeciwko jakimkolwiek teoriom naukowym. Z drugiej zaś strony, unikał sytuacji „niewygodnych”, mogących doprowadzić do „sekularyzacji” nauki, czyli całkowitego oderwania tej ostatniej od kontekstu religijnego. Między teologią prawosławną a nauką nie było wyraźnych konfliktów, tym niemniej dawało o sobie znać pewne napięcie na linii relacji „wiedza — wiara”. W Kościele prawosławnym nie znajdujemy spektakularnych „procesów”, potępiających taką czy inną teorię naukową. Nie zawsze jednak uczeni cieszyli się faktyczną wolnością w głoszeniu swych poglądów. W kolejnym punkcie przedstawimy pokrótce ważniejsze wydarzenia w procesie rozwoju w Rosji wiedzy świeckiej — nauki i filozofii, w ich wzajemnej relacji oraz stosunku do teologii.

⁷ Oczywiście, powyższe powiedzenie Kirejewskiego należy traktować jako figurę retoryczną.

⁸ I. Kirejewski, *Wiara jako warunek integralności duszy*, przeł. H. Zielnikowa, [w:] *Filozofia i myśl społeczna rosyjska. Antologia*, red. A. Walicki, Warszawa 1961, PWN, s. 145-146.

⁹ Т. В. Артемьева, *Философия...*, s. 91.

2. OD NAUKI DO FILOZOFII W ROSJI

Krokiem milowym w rozwoju rosyjskiej nauki stało się otwarcie w 1724 r. Akademii Nauk w Sankt-Petersburgu. Instytucja ta powstała z rozkazu Piotra I, pomysłodawcą zaś był wielki „reformator” intelektualnego życia Europy i korespondent rosyjskiego cesarza — G. W. Leibniz. Filozof ten żywo interesował się kulturą Rosji: jej historią, geografiami, religią prawosławną oraz gramatyką języka rosyjskiego. Zachęcał cesarza do otwarcia w jego kraju bibliotek (podając szczegółowe wskazówki organizacyjne i bibliograficzne), laboratoriów, prowadzenia badań geograficznych (m.in. dokładnego ustalenia granicy między Azją a Ameryką) i geologicznych oraz stworzenia ośrodka naukowego, który koordynowałby prace badawcze i przygotowywałby odpowiednią kadrę naukową. Leibniz zalecał, aby w Rosyjskiej Akademii Nauk wykładano takie dyscypliny, jak: logika, etyka, medycyna, historia, prawo, astronomia, geografia, architektura, geometria, arytmetyka, mechanika, fizyka, chemia, muzyka, a nade wszystko — teologia.¹⁰

Akademia została otwarta osiem lat po śmierci Leibniza. Miał się do niej przeprowadzić jego najwybitniejszy uczeń — Christian Wolff, jednak do realizacji tego planu nie doszło. W powstałym przy Akademii uniwersytecie petersburskim (*Universitatis Petropolitanae*) zrezygnowano z założenia fakultetu teologii, nauczanie zaś tej dyscypliny zostało powierzone Świętemu Synodowi Rosyjskiego Kościoła prawosławnego. W rezultacie, prace Akademii Nauk oraz uniwersytetu koncentrowały się wokół „trzech działów wiedzy naukowej”: działu matematycznego (matematyka teoretyczna, mechanika, astronomia, geografia, nawigacja), fizycznego (fizyka teoretyczna i eksperymentalna, chemia, anatomia, botanika) oraz działu nauk humanistycznych (historia, etyka, retoryka, polityka i prawo).¹¹

Warto zaznaczyć, że katedry nauk matematyczno-przyrodniczych objęli uczeni tej miary, co Daniel Bernoulli i Leonhard Euler, którzy wnieśli duży wkład do rozwoju logiki, matematyki i mechaniki, nie tylko w Rosji.¹² Euler ponadto pozostawił szereg prac o charakterze filozoficzno-przyrodniczym, zawierających rozważania na

¹⁰ W. Voisé, *Pierwotny projekt rosyjskiej Akademii Nauk w świetle korespondencji Leibniza z Piotrem I*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XIX 1974, nr 3, s. 469; A. T. Grigorjan, *Leibniz and Russia*, „Organon” 1970, nr 7, s. 195-208.

¹¹ Т. В. Артемьева, *Философия...*, s. 18. Na uniwersytetach rosyjskich nigdy nie powstały wydziały teologiczne. W XIX w. Uniwersytet Petersburski posiadał następujące wydziały: prawa, fizyczno-matematyczny, historyczno-filologiczny oraz języków wschodnich. Zob. Т. В. Чумакова, *Научная деятельность в российских университетах. Вторая половина XIX века*, [w:] „Философский век”. Альманах, вып. 28, т. 1: *История университетского образования в России и международные традиции просвещения*, ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, Санкт-Петербург 2005, Санкт-Петербургский Центр истории идей, s. 165.

¹² Zob. A. Grigorjan, *Rozwój mechaniki w Rosji w XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku*, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XIV 1969, nr 4, s. 613-619.

temat czasu, przestrzeni, miejsca, ruchu, siły itp. O przeplataniu się w jego twórczości wątków ściśle naukowych i filozoficznych świadczą następujące słowa:

Doktryna metafizyczna powinna bazować na fizyce, a więc, powinna ona na drodze abstrakcji zostać wyprowadzona ze zjawisk substancji złożonych. Jakkolwiek oddzielilibyśmy od siebie abstrakcje metafizyczne i fizyczne, w żadnym wypadku nie mogą one przeczyć sobie nawzajem.¹³

W 1740 r. Euler przeprowadził się do Berlina, niemniej jednak w dalszym ciągu pozostał członkiem Petersburskiej Akademii Nauk, współredagując dział matematyki periodyku tejże uczelni. Przez długie lata Akademia Nauk oraz uniwersytet petersburski służyły z wysokiego poziomu nauczania nauk ścisłych i przyrodniczych. Kontynuując tradycję nauczania, zapoczątkowaną w rosyjskich akademiach duchownych, na uniwersytecie petersburskim w XVIII w. wykładano heliocentryczny system Kopernika oraz fizykę Newtona, podczas gdy w całej ówczesnej Europie, nie wyłączając Cambridge University, panowała jeszcze fizyka Kartezjusza. Praca *Philosophiae naturalia principia mathematica* Newtona była propagowana przez wielu uczonych, związanych z Rosyjską Akademią Nauk; dzieło to znajdowało się nawet w prywatnej bibliotece Piotra I, który nabył je za radą członka Akademii, wspomnianego już Delisle'a.

Początkowo Petersburska Akademia Nauk składała się wyłącznie z zachodnich uczonych, zaproszonych przez Piotra I.¹⁴ Stopniowo wykształciła się kadra rosyjskich przyrodników i humanistów. Wyjątkową rolę w dziejach rosyjskiej nauki odegrał Michał Łomonosow (1711-1765), założyciel uniwersytetu moskiewskiego i organizator pierwszego w Rosji laboratorium chemicznego. Do jego najważniejszych zasług w dziedzinie nauk przyrodniczych należą: stworzenie podstaw kinetycznej teorii gazów, pierwsze sformułowanie zasady zachowania materii, odkrycie atmosfery Wenus. Łomonosow łączył zainteresowania przyrodnicze z humanistyką: prócz nauk matematyczno-fizycznych zajmował się także historią, sztuką, studiował literaturę i sam pisał wiersze, stworzył nową gramatykę języka rosyjskiego.

Łomonosow wyraźnie oddzielał kompetencje religii, opierającej się na Objawieniu, od nauki, badającej rzeczywistość ziemską. W jego przekonaniu, nauka i teologia nie są ze sobą sprzeczne. Nawiązując do wielowiekowej tradycji, pisał, że ludzkość posiada dwie księgi — przyrodę (napisaną, rzecz jasna, językiem matematyki) i Pismo Święte, i tylko wspólne ich odczytanie pozwala w pełni poznać prawdę. Ba-

¹³ Cyt. za: Т. В. Артемьева, *Леонард Эйлер как философ*, [w:] „Философский век”. Альманах, вып. 2: *Просвещенная личность в российской истории: проблемы историософской антропологии*, ред. Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, Санкт-Петербург 1997, Санкт-Петербургский Центр истории идей, s. 108.

¹⁴ Rosyjska akademia Nauk utrzymywała kontakty także z uczonymi polskimi. Zob. J. A. Koplewicz, *Początki związków Petersburskiej Akademii Nauk z uczonymi z Gdańska*, przeł. B. Nazaruk, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XXIII 1978, nr 2, s. 323-331; I. Znaczko-Jaworski, *Jędrzej Śniadecki a Petersburska Akademia Nauk*, przeł. W. Olszewski, „Kwartalnik Historii Nauki i Techniki” R. XII 1967, nr 1, s. 47-57.

dania przyrodnicze ujawniają wielkość Stwórcy i w niczym nie przeczą Biblii, którą nie zawsze należy rozumieć dosłownie. W jednym ze swych sprawozdań naukowych Łomonosow wyraził następującą myśl:

Brak zdrowego rozsądku matematykowi, który pragnie cyrklem mierzyć wolę bożą. Brak go również nauczycielowi teologii, jeśli sądzi, że chemii albo astronomii można się nauczyć z psalterza.¹⁵

Łomonosow nawoływał, żeby „duchowieństwo nie czepiało się prawd fizycznych, demonstrowanych dla pożytku i edukacji, szczególnie zaś by nie krytykowało nauk w kazaniach”.¹⁶ Z inicjatywy tego uczonego, w Regulaminie Akademii z 1725 r. znalazł się zapis (§ 4), stwierdzający, że „nauki lubią wolność i nie cierpią żadnej przemocy i przymusu”.

W swych badaniach Łomonosow stosował metodę, którą dziś skłonni jesteśmy nazywać metodą hipotetyczno-dedukcyjną. Nie zostawił po sobie specjalnych traktatów filozoficznych, jednakże filozoficzne rozważania są obecne niemalże we wszystkich jego dziełach. Jego podejście do badanej rzeczywistości łączyło w sobie dociekliwość przyrodnika z namysłem filozofa. Dążył do ustalenia i zrozumienia przyczyn zjawisk, istoty dokonujących się w przyrodzie procesów: „chemikiem-teoretykiem jest ten, kto posiada znajomość filozoficzną przemian zachodzących w ciele złożonym (...), a zatem prawdziwy chemik powinien być także filozofem”.¹⁷ Z pism Łomonosowa wynika, że filozofię rozumiał jako uwieńczenie każdego naukowego przedsięwzięcia.

Takie podejście — połączenie ściśle naukowych dociekań z refleksją filozoficzną — jest charakterystyczne dla rosyjskich i zachodnich (wystarczy wspomnieć L. Eulera) intelektualistów doby Oświecenia, skupionych wokół Petersburskiej Akademii Nauk oraz *Universitatis Petropolitanae*. Właśnie w XVIII wieku w Rosji rodzi się zarówno nauka, jak i myśl filozoficzna, która często nie była niczym innym, jak interpretacją danych naukowych:

W Rosji rozwój nauki poprzedzał filozoficzną refleksję, toteż przed dokonaniem odkryć naukowych nie budowano spekulatywnych (hipotetycznych) systemów kosmologicznych; stanowiły one raczej swoistą reakcję na osiągnięcia nauki. Konstrukcje przyrodniczo-filozoficzne niejako „wyjaśniały” istniejące teorie naukowe, które z kolei miały status „aksjomatów”. W rezultacie, spekulatywne koncepcje kosmologiczne były obecne w mentalności rosyjskiej na równi z teoriami naukowymi nie tylko w XVIII — XIX w., ale nawet w XX stuleciu.¹⁸

¹⁵ M. Łomonosow, *Pojawienie się Wenus na Słońcu zaobserwowane w Sankt Petersburskiej Cezarskiej Akademii Nauk 26 maja 1761 r.*, przeł. I. Złotowski, [w:] tenże, *Pisma filozoficzne*, t. II, Warszawa 1953, PWN, s. 81.

¹⁶ Г. Г. Шпет, *Очерк развития русской философии*, [w:] ред. Б. В. Емельянова, К. Н. Любутина, *Очерки истории русской философии*, Свердловск 1991, Издательство Свердловского университета, s. 242-243.

¹⁷ M. Łomonosow, *Elementy chemii matematycznej*, przeł. I. Złotowski, [w:] tenże, *Pisma...*, t. I, s. 36-37.

¹⁸ Т. В. Артемьева, М. И. Микешин, *От космографии...*, s. 335-336.

W XIX w. przykłady podjęcia filozoficznej (w tym także metafizycznej) refleksji na gruncie danych nauki można znaleźć w twórczości „ojca filozofii rosyjskiej” — Włodzimierza Sołowjowa (zwłaszcza w jego rozważaniach na temat „duszy świata”) czy w koncepcji „czynników substancjalnych” (korespondującej z monadologią Leibniza) Mikołaja Łosskiego.¹⁹ Ci i inni myśliciele czerpali inspirację do refleksji filozoficznej m.in. z ówczesnych fizycznych teorii atomów oraz Darwinowskiej teorii ewolucji. Podobne podejście można by porównać z próbą stworzenia „filozofii spekulatywnej” przez A. N. Whiteheada, która — w jego zamyśle — miała „funkcjonować równolegle do (choć niezależnie od) nauk przyrodniczych”.²⁰ Należy dodać, że filozofowie rosyjscy odwoływali się nie tylko do wyników nauki, ale także do teologicznej tradycji wschodniochrześcijańskiej. Toteż dociekania tych myślicieli stanowiły próby „pojednania” (niekiedy naiwne i metodologicznie niepoprawne) nauki i religii, nawet za cenę „utruty” uznawanej (przynajmniej deklaracyjnie) przez Kościół prawosławny autonomii tych dziedzin.

Warto dopowiedzieć, że pod koniec XIX w. w Rosji powstały prace z zakresu filozofii nauki (D. A. Stołypin, *Essai de philosophie des science*, 1888; B. N. Cziczerin, *Filozofia pozytywna i jedność nauki*, 1891), nawiązujące do pozytywistycznego programu Comte’a i jego rosyjskich następców. Z innej perspektywy uprawiał filozofię nauki A. I. Smirnow. W 1895 r. prowadził on wykłady z tej dyscypliny na Uniwersytecie Kazańskim, podczas których analizował filozoficzne podstawy geometrii Łobaczewskiego.²¹

3. ZAKOŃCZENIE

Podsumowując powyższe uwagi, należy stwierdzić, że z perspektywy prawosławia, nauka i teologia nie stanowią alternatywnych dziedzin wiedzy, stąd wyniki nauki nie były postrzegane jako zagrożenie dla prawd wiary. Spotykane u Ojców Kościoła prawosławnego stwierdzenia o ograniczeniu roli wiedzy świeckiej nie miały na celu potępienia tej ostatniej, ale jedynie podkreślenie wagi kontemplacji, która jest zupełnie innym rodzajem poznania aniżeli poznanie dyskursywne, pojęciowe. Mistyka (tzn. teologia *sensu stricto*) i wiedza naukowa są postrzegane w tradycji prawosławnej jako dziedziny, znajdujące się na różnych płaszczyznach, między którymi nie może być konfliktu. Nauka nie podważa prawd o rzeczywistości Boga-w-sobie, gdyż prawdy te są niedostępne umysłowi ludzkiemu. Adekwatnym narzę-

¹⁹ Zob. T. Obolevitch, *Nauka w poszukiwaniu metafizyki. Aspekty poznania naukowego w teorii wiedzy integralnej Włodzimierza Sołowjowa*, Tarnów–Kraków 2003, Biblos/OBI, s. 31-35, 96-98; też, *Fizyka i metafizyka w ujęciu Mikołaja Łosskiego*, „Zagadnienia Filozoficzne w Nauce” 2006, nr XXXVIII, s. 39-45.

²⁰ M. Heller, *Filozofia przyrody. Zarys historyczny*, Kraków 2004, Wydawnictwo Znak, s. 149.

²¹ B. A. Бажанов, *Рождение философии науки в России*, „Вопросы философии” 2006 nr 1, s. 128-134.

dziem poznania Boga nie jest bowiem rozumowanie, spekulacja, ale kontemplacja. I choć w historii nie brakowało przykładów negatywnej postawy prawosławia wobec nauki: hierarchowie Kościoła prawosławnego zajmowali czasem ostrożną pozycję wobec wyników nauki, rażąco odbiegających od tradycyjnej doktryny, tym niemniej nauka cieszyła się tu względną autonomią.

„Tolerancyjna” postawa rosyjskiego Kościoła prawosławnego wobec nauki była związana nie tylko z wyraźnym odgraniczeniem teologii od działalności naukowej (co z kolei wynikało z, dokonanego przez greckich Ojców Kościoła, oddzielenia niepoznawalnej Boskiej istoty od Boskich energii, działających w świecie stworzonym). Taka postawa była konsekwencją także tego faktu, że w Rosji zarówno nauka, jak i filozofia upowszechniły się dość późno, dopiero w XVIII wieku. Rosja od razu zapoznała się z nauką nowożytną, w mniejszym stopniu „obciążoną” dziedzictwem fizyki arystotelesowskiej (z którym musieli się uporać zachodni uczeni schyłku Renesansu i okresu Oświecenia). Powstająca w dalszym ciągu myśl filozoficzna stanowiła refleksję zarówno nad danymi nauki, jak i nad prawdami wiary, przyczyniając się w ten sposób do przezwyciężenia izolacji sfer nauki i religii i pośrednicząc w spotkaniu tych dziedzin wiedzy. Zrodziło to kolejne pytania natury metodologicznej, na które poszukiwano odpowiedzi zarówno w kręgach świeckich uczonych, jak i w środowisku prawosławnych teologów. Pod koniec XIX w. problem relacji między nauką a teologią był rozważany w ramach tzw. naukowej apologetyki, uprawianej w akademiach duchownych.